

İktisadi Analizin Disiplinlerarası Uygulamalarında Durum ve Öngörüler

Mehmet Baç
Sabancı Üniversitesi
(bac@sabanciuniv.edu)

Öz

Fizik ve biyoloji'den aldığı yöntemlere kattığı değerle özellikle 1960lardan sonra hızlı gelişme gösteren iktisat, kuramsal yaklaşımlarını son kırk yıllık dönemde diğer sosyal bilimlere "ihraç" eder olmuştur. Çevre ekonomisi, sosyo-iktisat, hukuk ve iktisat gibi yeni alanlar doğmuş, iktisadi analiz ve temel prensiplerinin kültür, siyaset ve toplum bilimlerine uygulamaları giderek yaygınlaşmıştır. Bu gelişmelere karşı çeşitli tepkiler olsa da, önümüzdeki onbeş yıl boyunca iktisadi yaklaşımın diğer sosyal bilimleri artarak etkilemeye devam edeceğine kesin gözüyle bakılabilir. Yazımda bu süreci ve ona Türkiye çıkışlı katkıları değerlendiriyor, yakın gelecekte ekonomi-(diğer) sosyal bilimler etkileşiminde olası gelişmeler ışığında bazı girişimler öneriyorum.

Araştırma konularıyla disiplinler arasında bire bir bağ kurma, bu bağlamda iktisat bilimine de, iktisatçılarımız dahil, dar bir kapsam biçme eğilimindeyiz. "İleri kuşak" iktisat profesörü X'in, genç meslekdaşı Y'nin eşleşmeler üzerine olan kuramsal araştırmalarına "bu bir mühendislik konusu olabilir ancak" tepkisi bu eğilime, benim de şahit olduğum, iyi bir örnektir. İşveren-işçi, alıcı-satıcı, öğrenci-okul ilişkileri ve sosyal yaşamın çekirdeği aile birer eşleşme örneğidir. Eşleşmelerden değer doğar; değer doğduğu yerde paylaşım, etkinlik, bilgi eksikliği, bireylerin stratejik davranışları gibi konular ortaya çıkar ve iktisat bilim alanına geçmiş oluruz. X'in tepkisi ve iktisadi analizin hukuk, çevre, siyaset, toplum ve kültür bilimlerine uygulanabilirliğinin sosyal bilim çevremizde büyük ölçüde yoksanması bir gelenek ya da bilgi eksikliği olabilir. Gelişmiş ülkelerin hatırı sayılır bir bilgi ve kavram birikimi oluşturdukları iktisat-sosyal bilimler alışverişi konusunda yerli-yabancı sosyal bilimcilerden "patolojik," "marjinal," ve "yakın zamanda geçecek bir hastalık" değerlendirmelerini duymuşumdur.

Kanımcıca önümüzdeki onbeş yıl boyunca iktisadi analiz diğer sosyal bilimlere artarak uygulanmaya ve etki alanını geliştirmeye devam edecektir. Yazımda bu genişleme ve kapsama sürecine Türkiye çıkışlı (genelde cılız sayılabilecek) katkıları değerlendiriyor, son olarak da iktisat-diğer sosyal bilimler etkileşiminde olası gelişmeler ışığında bazı stratejik adımlar öneriyorum. Yer yer kuramsal katkıların toplumsal faydalara dönüşüm örneklerini de vereceğim. İktisat-sosyal bilimler etkileşiminden yeni bilimsel alanlar doğduğunun işaretleri olarak yayınlanan makale sayısı, SSCI, AHCI

ve SCI'ye giren dergi sayısı, ve alanın kazandığı önemin göstergeleri olarak da bu dergilerin atıf indekslerindeki sıralamaları ile üniversitelerde konuyla ilgili açılan ders sayı ve içeriklerini kullanacağım.¹

İki bilim dalı arasındaki fikir ve yöntem alış-verişi olsa olsa her iki bilim dalına da zenginlik ve üretkenlik kazandırır; zira, farklı yaklaşım, yöntem ve analiz, uygulama buldukları alanlarda yeni bakış açılarının oluşmasına ve yeni kuramların geliştirilmesine yol açabilir. Rekabet halindeki kuram sayısının artması da çok iyi bildiğimiz gibi arzulanan bir olgudur. Buna karşın, bir bilim dalının diğer bir bilim dalını etkilemesini olumsuz, önlenmesi gereken bir süreç olarak değerlendirenler olabilir. İktisat biliminin diğer sosyal bilimleri etkilemesi sürecinin bilim dünyasında baskın durumdaki ülkelerin ve düşünce okullarının bir dayatması olduğunu öne süren görüşler vardır. Ancak nesnellik, ifade ve araştırma özgürlüğü gibi özellikleri, bilim dünyasının dayatmalar (varsa eğer) sonucu eğriyi uzun süre doğru görmesini engeller.

İktisadi bakış açısının iki ana özelliği vardır. Bunlar, (i) *faydacı yaklaşım*, yani, kaynakların kullanımı ile ilgili bireysel ya da toplumsal kararlarda (ya da kararların oluşturulacağı toplumsal kurgunun tasarımında), alternatif kullanım olanaklarından sağlanabilecek net faydaların belirleyici olduğu yaklaşım; (ii) *rasyonellik varsayımı*, yani, bireylerin kararlarını, içinde buldukları kısıtlar çerçevesinde, amaç-faydalarını ençoklayacak şekilde verdikleri varsayımı. Bu iki ana özelliğin eleştirilir çok yanı olmakla beraber, kuramsal tutarlılık ve basitlik ilkeleri düşünüldüğünde birçok avantajları vardır. “Mekanik” ve aşırı derecede basite indirgeyici gözükseler de, matematiksel yöntemlerin uygulanabilmesini, dolayısıyla, geliştirilecek kuramların kendi içlerinde tutarlı, yani çıkarımları açık ve birbiriyle çelişmeyen özellikte olmalarını sağlarlar.

Faydacılık varsayımının çarpıcı bir uygulaması hukuk-iktisat literatüründe görülür. Bu literatürün “aşırı” sayılabilecek temel normatif varsayımlarından biri, faydacılığın özel bir hali olan *servet ençoklaması*dır (wealth maximization). Buna göre, hukuk sistemi ve toplumsal kurallar toplum servetini ençoklama amacına hizmet etmeli, zira daha çok servet (gerekli servet dağılımı kurgularıyla desteklendiğinde) daha çok toplumsal ve bireysel olanak ve daha çok refah demektir. Her mülk, hak ve değer bir arz fiyatı (sahibin satmaya hazır olduğu en düşük fiyat), bir de talep fiyatı (alıcıların verebileceği en yüksek fiyat) olduğu düşünülürse, ençoklanmış toplam servet her birim mal, hizmet veya hak için arz ve talep fiyatlarının en büyükleri alınarak hesaplanabilir. Bir iş kazası sonucu ortaya çıkan zararın tazmininin hangi tarafın (işçi ya da işveren) yükümlülüğü olduğu konusunu düşünelim. Servet ençoklaması kriteri burada tarafların bireysel tedbir alma maliyetlerine göre bir kural geliştirilmesini önerir. Bir restoranın uyarı işareti bulunmayan ıslak zemininde kayıp düşen müşterinin zararının işletme sahibi tarafından karşılanmasını etkin, ya da servet ençoklayan, bir kural olarak görürken,

¹ Anılan indekslerde yer alan dergilerde yapılan yayınların araştırma düzeyinin tam bir göstergesi olmadığı, ama arada yadsınamayacak bir bağlantı olduğu da malumdur. Bu dergilerdeki yayınlar ülkemizde TUBA ve belli başlı üniversitelerce özellikle son on yılda teşvik edilmeye başlanmıştır. Araştırmada yeni dünya düzeni, iyisiyle kötüsüyle, budur.

işletme sahibinin çok az bir maliyetle kaza olasılığını oldukça düşürecek bir uyarı levhası koyabileceğini göz önüne alır. Servet ençoklaması, faydacılığın özel bir hali olurken aslında yaptığı tek şey ençoklanacak fayda'nın yerine ölçülebilir bir büyüklük olan serveti yerleştirmektir. Kolay uygulanabilirliği nedeniyle cazip bir varsayım olarak gözükmeyle beraber, servete dayalı bu kriterin aşırı ya da kabul edilemez çıkarımları vardır. Örneğin Ali'nin Veli'ye kölelik yapmak için istediği arz fiyatı Veli'nin Ali'yi köle edinmek için verebileceği talep fiyatından düşük ise, çoğumuzun kabul edemeyeceği bu işlemi servet ençoklaması kriteri onaylar. Diğer bir deyişle, herşeyin bir fiyatı vardır.

Çevre ve iktisat alanında da yukarıda sözünü ettiğim iktisadi yaklaşımın olumsuzluklarına birçok örnek verilebilir. İktisatçının çekinmeden sorduğu, yokolma tehlikesiyle karşı karşıya olan bir canlı türünü gereken kaynakları kullanıp kurtaralım mı sorusu, çevre bilimcilerden büyük tepki alır. İktisatçı cevaba ulaşmak için toplumun bu türün korunmasına verdiği değeri ölçmeye çabalarken, çevre bilimcinin tepkisi, “boşuna uğraşma, kimse bilemez” olur. Pek de haksız değildir: Bir türün yok olması insanlığı sonsuza dek o canlının genetik malzemesinden, çevre ve diğer türlerle olan her türlü etkileşiminden yoksun bırakacaktır. Ayrıca, bir canlı türüne paha biçme girişiminde yer alamayacak gelecek nesillerin adına bizlerin karar yetkisi olabilir mi? Bu eleştiriler geçerli olmakla birlikte, toplumun konuyla ilgili bir karar verme zorunluluğunda olduğu, ve iktisat biliminin de bu sorulara dikkate değer cevaplar sunduğu gerçeğini deyiştirmiyor.

İktisat biliminin nesnellğe ve dolayısıyla “ölçülebilirliğe” diğer sosyal bilimlere göre daha büyük önem attığı söylenebilir. Uygulama alanına bağlı olarak önemli deyişkenlerin ölçülebilirlikleri farklılıklar gösterir. İktisadi yaklaşım bizi mutlak doğruya ulaştırmasa da, verilecek toplumsal kararlara ışık tutacak verileri ortaya çıkardığı ölçüde geçerliliğini koruyacaktır. Ölçme ve nesnellik konusundaki vurgusu, belki de iktisat yöntemlerinin diğer sosyal bilimlere yayılmasını sağlayan başlıca özelliğdir.

1. Çevre Sorunları, Doğal Kaynaklar ve İktisat

İktisadi analiz ve yaklaşımın çevre sorunları ve doğal kaynak kullanımına öncü uygulaması, yaklaşık 75 yıl önce Hotelling'in 1931'de yayınladığı “The Economics of Exhaustible Resources” makalesidir. Hotelling bu çalışmasında, tükenebilir doğal kaynakların optimal kullanımı konusunda bugün de mihrenk taşı kabul edilen ve kendi adıyla anılan kuralı geliştirmiştir. Özellikle 1970'lerdeki enerji krizi ve günümüze doğru gelindiğinde ağırlaşan çevre ve doğal kaynak sorunları bu alandaki literatüre çığ etkisi yaratmıştır. Son derece yaygın kullanıma erişen *sürdürülebilirlik* (sustainability) kavramı bu literatürünün ürünüdür.

Çevre ve doğal kaynak yönetiminin iktisat biliminin temel alt dallarından biri olarak günümüzde eriştiği büyük önem, konuyla ilgili her yıl üretilen bilimsel makale ve düzenlenen konferans sayılarından açıkça görülür. Güncel ve acil önemi olan bu alana ulusal ve özellikle uluslararası resmi/özel birçok

kuruluş araştırma fonları ayırmakta ve projeler kapsamında kullanıma sunmaktadır. Avrupa Birliği çatısı altında en çok önem verilen ve kaynak ayrılan araştırma alanlarından birisi, (6. ve 7. çerçeve programlarından da görülebileceği gibi) çevre ve doğal kaynak yönetimidir.

1.1 Yükseköğretimde Çevre ve Doğal Kaynak Ekonomisi

Çevre ve doğal kaynak yönetimi dersleri günümüzde iktisat, çevre ve tarım iktisadı programlarının sıradan seçmeli dersleri arasındadır. Ders programı açısından bakacak olursak Türkiye’de lisans seviyesinde de durum böyledir: Yükseköğretimde önde gelen kurumların iktisat programlarında da çevre ekonomisi dersleri sıkça yer almaktadır. Lisansüstü seviyede ise, hem ders içeriği ve sayısı, hem program sayısı olarak, gelişmiş ülkelerin oldukça gerisindeyiz. Bu alanda başı çeken Kuzey Avrupa ve İskandinav ülkelerinde, çok sayıda ve yüksek seviyede eğitim veren çevre ekonomisi yüksek lisans ve doktora programları vardır.

Türkiye’nin çevre ekonomisi eğitimindeki performansı iktisat program müfredatları açısından olumlu gibi gözüke de, ders içerikleri ve yetkin öğretim elemanı açısından bakıldığında tablo farklıdır. En az 24 üniversitemizde çevre ekonomisi dersi seçmeli ders statüsünde programlarda yer alırken, bunların hangi ölçüde faal oldukları konusunda nesnel verilere ulaşmak zordur. Gözlemlerim, bu derslerin süreklilik göstermedikleri, iktisat içeriklerinin çoğu kez zayıf kaldığı ya da dengeli bir çevre-iktisat içeriklerinin olmadığı, ve konuya öğrencilerden yoğun talep olmasına rağmen öğretim elemanı yetersizliği nedeniyle açılmadıkları yönündedir.

Çevre ekonomisi, temelde, kamu malları ve dışsallıklar alanındaki iktisat kuramının çevre sorunlarına uygulanmasıdır. Ayrıca, çevre uygulamalarında kullanılan ileri değer biçme teknikleri ve fayda-maliyet analizleri yeterli derecede ekoloji, biyoloji, yerine göre de jeoloji bilgisi verilmesini gerektirir. Bir çevre ekonomisi dersi ideal olarak en az üç disiplini (iktisat, ekoloji ve mühendislik dalları) içerecek şekilde tasarlanmalıdır. Bu çokdisiplinlilik özelliğine ulaşmak, çevre ekonomisi eğitim ve araştırmalarında en önemli zorluklardan biridir.

1.2 Çevre ve Doğal Kaynak Araştırmalarında Durum

Çevre ve doğal kaynak ekonomisi odaklı uluslararası hakemli dergilerin SSCI’deki yerleri ve sayıları bu alanın önemi hakkında bazı ipuçları verecektir. *Ecological Economics* ve *Journal of Environmental Economics and Management* dergileri, 2003 yılı SSCI’de yer alan 170 iktisat sınıfı dergi arasında impact factor’e göre ilk 30 sırada yer almakta, bu iki dergi dışında listede 9 dergi daha bulunmaktadır. Genel kapsamlı veya kamu ekonomisi alanına odaklı dergilerde, ve ayrıca SSCI’de yer almayan ama özellikle fizik, çevre mühendisliği ve enerji alanlarında yayın yapan uluslararası dergileri de eklersek, ortaya çok büyük bir yayın sayısı çıkar.

Bu derece faal bir uluslararası araştırma ortamına Türk üniversitelerinin katkısı nedir sorusuna cevap pek de iç açıcı değildir: son on yılda 36 değişik

dergide, önemli bir bölümü iktisadi içeriği zayıf ya da hiç olmayan, 76 makale.² Üniversite araştırmalarındaki bu kıtlık, uygulamalı araştırma ve projelerine katlanarak yansımıştır. Örneğin 32 Milyar dolarlık GAP projesi kapsamında iktisadi analiz içeren tek bir çevre değerlendirme çalışması yoktur. Yapılmış olan yetersiz sayıdaki araştırma da iktisadi boyuttan ve fayda-maliyet nicelemesinden yoksun, biyoloji, jeoloji, coğrafya veya mühendislik bilimleri ağırlıklıdır. Oysa, çevre ekonomisi uluslararası araştırma kaynaklarının en cömert olduğu alanlardan biridir. Bir-iki örnek vermek gerekirse, Avrupa Birliği fonlarından GAP çevresi kültürel varlıkların korunması projesine 12 milyon Euro, çevre dostu kentsel gelişme programına da 22 milyon Euro sağlanmıştır. Kaynak bol, ama arayıp bulup değere dönüştürecek araştırmacı sayısı kıtdır.

Akademik nitelikli araştırmalar bir yana, karar ve girişim bekleyen ivedi çevre sorunlarımıza ayıracağımız kaynak miktarlarını daha sağlıklı belirlemek için iktisadi yöntemlere çok daha fazla itibar göstermeliyiz. 2005 Türkiyesinde, örneğin Van gölündeki X balık türünün korunmasının topluma net faydasını araştırarak, ya da Çoruh havzasında inşaatına devam edilen barajların çevresel maliyetini ortaya çıkaracak yetkin bir ekip yoktur. Durumun vehameti, özünde yetkin beşeri kaynak yokluğuna dayanmaktadır.

1.3 Gelecek?

Artan dünya nüfusu, yoksulluk, kirlenen çevre, iklimsel etkiler ve sınırlı enerji kaynakları önümüzdeki yüzyılda da çevre ve doğal kaynak yönetimini araştırma alanları listenin tepesinde tutacaktır. Araştırmalar, “çevre pahasına gelişme” politikalarından gelişmenin de zarar gördüğünü ortaya çıkarmış, “gelişme veya çevre” yaklaşımı yerini “gelişme ve çevre, birlikte” sloganına bırakmıştır. Gelişmekte olan ülkelerde çevre korumasının ancak iktisadi gelişme pahasına olabileceği, bu pahayı geçmişte ödemeyen batılı ülkelerin çevreyi mahvederek geliştikleri, az gelişmiş ülkelere dayatılan ya da önerilen maliyetli çevre dostu gelişme politikalarının aslında gelişmiş ülkelerin çıkarına hizmet ettiği, ve dolayısıyla bunlara geliştirmekte olan ülkelerin pek de itibar etmemeleri gerektiği türünden politik savlar ileri sürülmektedir. Ancak, tarım ağırlıklı ekonomileri ile çevre sorunlarına daha hassas olan geliştirmekte olan ülkelerde çevre hayati öneme sahiptir. Gelişmekte olan ülkelerdeki çevre sorunlarının gelecekte daha büyük boyutlara ulaşacak global yansımaları olduğu bir gerçektir. Ülkeleri Kyoto protokolü gibi ortak kararlar almaya iten olgu, yerel çevre sorunlarının sürdürülemez boyuta ulaşan küresel yansımalarıdır.

Amerikan İktisatçılar Birliği (AEA) üyeleri arasında yapılan bir anket araştırması, 21. yüzyılda çevre ve doğal kaynaklar konusunda bazı öngörüler

² 2006 Ocak ayı itibarıyla bunların dağılımı şöyledir (kaynak: web of science): Energy Sources (14), Energy Conversion and Management (6), Environmental Geology (4), Renewable Energy (3), Environmental Management (3), Energy (2), Energy Policy (2), Renewable Sustainable Energy Reviews (2), Water Science and Technology (2), ve Journal of Environmental Economics and Management, Journal of Environmental Management, Natural Resources Forum, Oxford Economic Papers, Review of International Political Economy, The World Economy, Environmental and Resource Economics, Journal of Environmental Biology’de birer makale.

üretmiştir.³ Bu araştırmanın hammadde ve enerji fiyatları ile doğal kirlilik seviyesinde beklenen değişimle ilgili olan iki sonucu, kısaca, şunlardır:

- (i) Reel hammadde ve yakıt fiyatlarının 2025'e kadar olan dönemde nasıl bir seyir izleyeceği sorusuna AEA üyelerinin %5.7'si çok artacağı, %29.3'ü biraz artacağı, %31.8'i aşağı yukarı aynı seviyede kalacağı cevabını vermiştir. Bu fiyatların düşeceğini öngören azımsanmayacak sayıda iktisatçı olması dikkat çekicidir. Ankete katılanlardan %27.4'ü fiyatların biraz düşeceği, % 5.7'si oldukça düşeceği yönünde görüş belirtmişlerdir. Bu iyimserliğin başlıca nedeni, teknolojik gelişmelerin verimliliği arttıracığı ve yeni enerji kaynaklarının geliştirilmesine yol açacağına duyulan inançtır. Bununla beraber, genelde tahmin ibresinin hafife kötümser yönde olduğu da görülmektedir. Amerikalı meslektaşlarımız, öyle anlaşılıyor ki, enerji ve hammadde taleplerindeki büyümeye ayak uyduracak arz genişlemesi olacağı görüşündeler.
- (ii) AEA üyelerinin büyük çoğunluğu, yakın gelecekte su ve hava kirliliğinin bugünkü seviyelerde kalacağına, ancak daha uzun vadede bir miktar artış göstereceğine inanıyorlar. Hem yakın hem uzun vadede küresel ısınmanın bir miktar artacağını düşündükleri, ancak alarm verici bir değişimi beklemedikleri de görülmektedir.

Pryor'un anket çalışmasından ortaya çıkan tablonun ABD dışındaki ülkelerde de geçerli olacağını söylemek güç olsa da, ankete katılanların en önemli iyimserlik kaynağı, teknolojik gelişmelere duyulan güvenin yanında, ABD ekonomisinin çevre ve doğal kaynak sorunlarını tespit ve bertaraf etme kapasitesi ve bu sorunlara ayırabileceği geniş maddi ve beşeri kaynaklardır. Çevre duyarlılığı yüksek Kıta Avrupası ve bu kaynaklardan yoksun olan ülkelerin akdemisyenlerinden bu denli yüksek bir iyimserlik bekleyemeyiz.

Türkiye'nin sosyal bilimleri destekleme politikasında, çevre ve doğal kaynaklar ekonomisi programlarına verdiği ağırlığı yükseltmesine gerek olduğu açıktır. Büyük kentlerimizde hava kirliliği ölçümleri yapılırsa bile, kirliliğin (sağlık, verimlilik düşüşü) parasal maliyeti konusunda bilimsel veriler ortaya henüz çıkarılmamıştır. Bir dönem medyanın da ilgi odağı olan Bergama altın işletmelerinde verilen onca yargı kararı hangi fayda-maliyet analizine dayalıdır, bilmiyoruz. Bu bilgi eksikliğinde çevre sorunlarıyla mücadeleye ayıracağımız kaynak miktarını sağlıklı bir biçimde belirlememiz mümkün değildir.

Yükseköğretimde çevre ekonomisi alanında bazı olumlu gelişmelerden söz edilebilir. Son on yıl içinde çevre ekonomisini uzmanlık alanı olarak seçmiş bir çok genç öğretim üyesi aramıza katılmış, bunların arasında uluslararası düzeyde literatüre katkı yapanlar olmuştur. Bu arkadaşlar çevre ekonomisine ülkemizdeki ilgisizlikten etkilenip başka alanlara kaymadıkları takdirde, yetiştirecekleri öğrenci ve öğretim üyeleri ile bir sıçrama yapmamızı sağlayabilirler. Uluslararası açılımlar da artmaktadır. Nisan 2005'de temeli atılan (MENANEE) Orta-Doğu ve Kuzey Afrika çevre ekonomisi araştırma

³ Pryor, Frederic L. (2000), "The Millennium Survey: How Economists View the U.S. Economy in the 21st Century," *American Journal of Economics and Sociology*, 59: 3-33.

ağının 2006'dan itibaren bölgede araştırma projelerine kaynak aktarımına başlaması öngörülmektedir.⁴ Daha önce Güneydoğu Asya ve Doğu Afrika'da başlatılan çevre ekonomisi araştırma-proje ağlarına eklenecek olan bu üçüncü ağ, yakın gelecekte Türkiye, İsrail, Mısır, Irak, ve Filistin bölgelerinde seçilecek akademik araştırma projelerine kaynak aktarmaya başlayacaktır. MENANEE'nin Aralık 2005'de düzenlenen ilk eğitim seminerine Türkiye'den de—ilgi alanlarından bu vesile ile haberdar olduğum—birkaç genç araştırmacının katıldığını biliyor ve bu açılımlardan azami ölçüde yararlanacaklarını umuyorum.

Türkiye'nin yetişmiş uzman araştırmacı kıtlığı sorununu kısa vadede aşması mümkün olmasa bile, bazı yardımcı girişimler düşünülebilir. Birincisi, ve daha uzun vadeli olanı, özellikle YÖK yurt dışı doktora burslarının eksikliği hissedilen bu alanlarda önemli sayıda arttırılmasıdır. Kısa vadede ise, TÜBA ve TUBİTAK gibi kurumların araştırma fonlarının çevre iktisadı üzerine yoğunlaşması genç iktisatçıların konuyla ilgilenmelerini teşvik edecektir. Daha verimli bir yaklaşım ise, çevre ekonomisinin değişik alt dallarından uluslararası uzmanların (örneğin, haftalık) programlar çerçevesinde Türkiye'de eğitim seminerleri vermelerini sağlamaktır. Geçmişte UNDP-Beijer Institute (İsveç) ortaklığı, bu tür eğitim seminerleri kapsamında gelişmekte olan ülkelere araştırmacıları biraraya getirmiş ve çok olumlu sonuçlar üretmiştir. O seminerlere katılan Afrika, Asya ve Orta Doğu ülkelerinden birçok araştırmacı, daha sonra kurdukları araştırma ağlarında faal görevler almışlardır. Ülkelerinde çevre ekonomisinin gelişmesine katkıda bulunmaya devam etmektedirler.

2. Hukuk ve İktisat

2.1 Yeni Bir Disiplin

Adam Smith'e göre bir nesil genç olan Jeremy Bentham'ın *Introduction to the Principles of Morals and Legislation* kitabı ile tanışanlar, onun hukuk ve iktisat alanının yolunu günümüzden ikibuçuk yüzyıl önce açtığını ve başlıktaki "yeni" sıfatının pek de yerinde olmadığını düşünebilirler. Bu kısmen doğru olsa da, gerçek anlamda hukuk ve iktisat bilim dalının doğuşu 1960'lı yıllarda, *Journal of Law and Economics* dergisinin yayına başlamasıyla olmuştur. Yakın tarihte bir milat seçmek gerekirse, Nobel ödüllü *Ronald Coase*'un iktisat alanında tüm zamanların en çok atıf alan makalesi "*The Problem of Social Cost*"un *Journal of Law and Economics*'de yayınlaması akla gelen ilk tarih olacaktır. Mekan, University of Chicago'dur.

Hukuk ve iktisat alanını ikiye ayırmak mümkündür: Adam Smith'den de geriye uzanan, toplumsal düzenin iktisadi kurallarının analizine odaklanmış "geleneksel" diye niteleyeceğim bir alan, ve Jeremy Bentham'ın öncülük ettiği, iktisat-dışı toplumsal kuralların (kazalar, suçlar, medeni hukuk, çevre hukuku gibi) iktisat biliminin yöntemleriyle incelenmesinin oluşturduğu bir alan. Değineceğim, özellikle bu ikinci alandır.

⁴ Middle Eastern and North African Network of Environmental Economics (MENANEE).

Bugün, University of Chicago Press'in yayınladığı *Journal of Law and Economics* ve *Journal of Legal Studies*'in yanı sıra SSCI'de yer alan *Journal of Law, Economics and Organization*, *International Review of Law and Economics*, *American Law and Economics Review* ve *European Journal of Law and Economics*, hukuk ve iktisat alanına odaklı belli başlı dergilerdir. Ayrıca, genel içerikli ve özellikle Endüstriyel Organizasyon alanındaki dergilerde (örneğin *RAND Journal of Economics*, *Journal of Regulatory Economics*) hukuk ve iktisat makalelerine sıkça rastlanmaktadır. Yukarıda saydığım dergilerden ilk üç'ü oldukça saygın bir konumdadır: etki katsayıları (impact factor) 1.3'ün ve makalelerin etkilerinin devamlılığını gösteren "cited half life" göstergesi 10 yılın üzerindedir. Amerika ve Avrupa kıtasından sonra Asya'da da 2004 yılında bir Hukuk ve İktisat konferans grubu kurulmuş ve düzenli senelik akademik konferanslar düzenlemeye başlamıştır. Kısaca, hukuk ve iktisat, büyük ve hızla büyüyen bir alandır. Öncü isimleri arasında 2006 yılında "World's Foremost Authority" ödülüne aday gösterilen ve son otuz senede önemli katkıları bulunan Richard Posner, Nobel ödüllü iktisatçılar Gary Becker ve Ronald Coase, Guido Calabresi, Richard Polinski, Oliver Williamson ve Steven Shavell gösterilebilir.

2.2. Hukuk ve İktisat Eğitimi

University of Chicago lisans iktisat programına bakacak olursak, *hukuk ve iktisada giriş* ve *suç ekonomisi* seçmeli derslerinin yanında öğrencilerin hukuk fakültesinden alabilecekleri daha bir çok ders göze çarpar. Hukuk fakültesinde bulunan *John M. Olin Hukuk ve İktisat programı* hukuk öğrencilerine iktisadi düşünebilme yetisinin kazandırılmasının önemini şöyle açıklıyor: "*İktisat, hukuk kurallarının insan davranışlarına olan etkisini araştırmak için önemli bir araçtır. Dolayısıyla iktisat biliminin hukuk sorunlarının analizine getireceği yaklaşım ve çözümleri öğrenmek hukuk eğitiminin önemli bir parçasıdır.*"⁵ Yale Law School'un ders programının zenginliği bu görüşü pekiştiriyor: Borç ve kazalar hukukunda literatüre önemli katkıları olan Guido Calabresi, iktisadi yaklaşımı da içeren ve Bruce Ackerman'ın verdiği adalet dersi, yolsuzluklar ve demokrasi konusunda Susan Rose Ackermann, kontrat ve borçlar hukukunda Alan Schwartz, ve ortak verilen beş hukuk ve iktisat başlıklı dersin dışında, iktisadi hayatla dolaysız ilgili olan rekabet hukuku, bankalar hukuku ve düzenlemeleri, iş hukuku, vergilendirme, maliye hukuku, sigorta hukuku, vs. dersleri... Saymadığım bir çok diğer ders içeriklerinde hukuk ve iktisat literatüründen alıntılar olduğunu eklersek, ve durumu ülkemizde önde gelen bir hukuk fakültesinin, sözgelimi İstanbul Üniversitesi'nin eğitim programı ile karşılaştırırsak, ortaya çıkan fark çarpıcı olur. Durum, diğer hukuk fakültelerimiz için de hiç farklı değildir.

İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi lisans öğrencisi programdaki ilk yarıyılında iki kredilik iktisat dersi alır ve iktisat defterini kapatır. Türkiye'de diğer birçok hukuk fakültesinde olduğu gibi, vergi hukuku derslerinde anayasal prensipleri, vergi usul hukuku, vergi ceza hukuku, vergi uyuşmazlıkları, vergi icra hukuku ve Türk vergi sisteminin ana çizgilerini

⁵ <http://www.law.uchicago.edu/Lawecon/index.html>.

öğrenir, vergi türlerini ve vergi dışında alınan harçlar ve belediye gelirlerini belleğine kazır. Diğer hukuk fakültelerinde olduğu gibi, ticaret hukuku, iş hukuku, ekonomik suçlar, rekabet hukuku ve sigorta hukuku derslerinde, kuralların altında aranması gereken iktisadi temellerden ziyade kuralları nasıl uygulayacağını öğrenir. Her ne kadar yöneticiler fakülte web sayfalarında “*Artık hukuk fakültesi öğrencisi, eski dar kabuğunu değiştirmek zorundadır. Çağdaş hukuk öğrenimi, aktarılan tüm bilgilerin sorgulanması olanağının varlığına dayalıdır. Bunun için de, sizler, bilgiler aktarılırken, bunların gerçeklik derecesini araştırmalı ve sorgulamalısınız*” deseler de, öğrenci kendisine önemli bir eleştirel araç ve farklı bakış kazanımı sunacak olan, örneğin, iktisat eğitiminden yoksundur.⁶ Bir trafik kazasında maddi-manevi yükümlülüklerin sürücü ve yaya arasında paylaşımı konusundaki hukuk kuralının uygun olup olmadığını yargılarken hangi prensipten yararlanacaktır? Silah taşıma mevzuatında serbestlik getiren bir değişikliğe ön yargılarıyla ve diğer ülkelerdeki duruma ve kültüre bakıp, olası değişikliğin ortaya çıkaracağı sosyal fayda ve maliyetleri göz ardı ederek mi tepki verecektir?

Avrupa’da hukuk ve iktisat master programları yeşerirken, ABD’de eşzamanlı ekonomi doktorası ve hukuk yüksek lisans derecesi veren programlar oluşturulurken, ve iktisadi yaklaşım Türk hukuk fakültelerinin kapısından geçememişken, acaba hukuk Türkiye’deki iktisat programlarında nasıl işlenmektedir? Cevap kısadır: İktisat lisans öğrencisine sunulan hukuk, tıpkı bir MBA öğrencisine verilen iktisat eğitiminde olduğu gibi, hukuk fakültelerindeki seçme bazı derslerin sulandırılmış biçimidir. Öğrenciye iş akitlerini ve işçi-işveren ilişkilerinde doğan anlaşmazlıklara hukuki çözümlerin neler olduğu gösterilir. Kuralların insan davranışlarına olan etkileri konusunda gelişmiş iktisadi kuramları bilen öğrenci, edinmiş olduğu yeteneği hocası ile birlikte hukuk kurallarını sorgulamak için kullanamaz, zira hocası hukuk profesörüdür. İktisat derslerinde basit ve indirgenmiş firma modellerini incelerken varolan iş hukuku düzenini de sorgulayamaz, zira hocası iktisat profesörüdür. Sabancı üniversitesinde son üç yıldır müfredata giren ve kendi geliştirdiğim hukuk ve iktisat dersinin dışında Türkiye’de iktisat programlarında bu iki alanın birlikte irdelendiğini gösterecek bir işaret bildiğim kadarıyla, bazı maliye bölümlerimizdeki cılız çabaları bir kenara koyacak olursak, yoktur.⁷

Çokdisiplinli eğitim konusunda önünde daha çok mesafeler bulunan Türk eğitim sisteminde, hukuk ve iktisat alanında durum (özellikle alanın yurt dışındaki gelişmişlik düzeyi göz önüne alındığında) genelden kötüdür. İlginçtir, iki disiplin arasındaki etkileşim ders düzeyinde yok denecek seviyede kalmasına karşın, iktisat lisans programlarındaki hukuk dersi sayısı oldukça kabarıktır. Bir hukukçunun kaleminden bunun birinci nedeni, iktisat mezunlarının yerleşebilecekleri “kamu kurumlarının giriş sınavlarında (denetçilik, müfettişlik, idari yargı hakimliği gibi) hukuk derslerine ilişkin

⁶ Bakınız: http://www.istanbul.edu.tr/hukuk/dekanin_mesaji.htm

⁷ Eskişehir Anadolu Üniversitesi maliye bölümünde Recai Dönmez’in yerli literatüre katkıları hukuk ve iktisat alanının Türkiye’de tanınmasına, şimdilik vergi hukukuyla sınırlı kalsa da, öncü niteliktedir. Konuyla ilgili insan kaynakları sorunumuzun ciddiyetini ortaya koyması açısından, Kocaeli Üniversitesi hukuk fakültesi mali hukuk ve iktisat bölümü olarak görülen birimin, tek bir öğretim üyesinden (Hamdi Korkmaz) oluştuğunu ekleyelim.

soruların önemli bir yer tutması, diğer nedeni ise, ilgili alanlardaki sosyal bilimlerin özüne ilişkin bilgi üretmek ve öğretmenin zorluğundan kaçılarak, mevzuata dayalı hukuk öğretiminin kolaylığına sığınılmasıdır.”⁸ Yukarıda değindiğim gibi, iktisat lisans öğrencisinin aldığı hukuk eğitimi büyük ölçüde hukuk fakültelerinden seçilip programlara iliştirilen derslerden oluşmaktadır.

2.3 Hukuk ve İktisat Araştırmaları

Hukuk ve iktisat alanındaki araştırmalarda Türk akademisinin eli, özellikle uluslararası alanda, neredeyse boştur. Bu bölümün girişinde saydığım dergilere son on yılda Türkiye çıkışlı sadece iki yazar altı makale ile katkı yapmıştır.

Hukuk ve İktisat araştırmalarında ABD üstünlüğü başka hiçbir iktisat alanında bu kadar çarpıcı değildir. Avrupa üniversiteleri her ne kadar hızlı bir gelişme içinde olsalar da, hukuk-iktisat araştırmaların hukuk fakültelerinde dahi yaygın tartışıldığı, çok sayıda araştırmacının okuduğu dergilerin yayınlandığı, yüksek hakimlerin öğretim üyesi olarak hukuk-iktisat literatürüne katkıda buldukları ABD ortamına ulaşamamışlardır. ABD işte böyle bir akademik ortamda hukuk politikalarını, örneğin serbest silah bulundurma yasalarında değişiklik yapıp yapmamayı, tartışıyor. Konuyla ilgili, ileri düzey ekonometrik tekniklerin ve hukuk-iktisat kavramlarının kullanıldığı, sayısız makale yayınlanıyor. Bir fikir vermesi açısından, geniş okuyucu kitlesi olan ve atıf indekslerinde yüksek sıralarda yer alan *Journal of Legal Studies*'in Haziran 2004 sayısına bakalım: İlk çalışma, ABD’de idam cezasına çarptırılan mahkumların infaz edilme süre ve olasılıklarını mahkumların ırk, din, cinsiyet, buldukları eyalet ve birçok başka değişkene bağlı olarak tahminine çalışıyor. Bulgular arasında, özellikle mahkumun ırkının, cinsiyetinin ve eyalet valisinin siyasal görüşlerinin infaz süresini belirleyici rol oynadıkları göze çarpıyor. İdam cezasının caydırıcılığını ölçmeye çalışan ikinci makale, “Ne tür cinayetler caydırılıyor? İnfaz süresinin uzunluğu ya da kısalığının caydırıcılık üzerine etkisi nedir?” gibi idam taraftarı ya da karşıtı herkesin merak etmesi gereken sorulara cevap arıyor. Makalenin ekonometrik teknikler kullanılarak ulaştığı sonuç ilginç: her bir idam, ortalama üç cinayeti caydırıyor, idam infaz süresindeki her 2.75 yıllık kısalma, ortalama bir cinayeti caydırıyor. Üçüncü makale, kazanan davacı ile kaybeden davalı arasında kaynak transferi nasıl olmalı sorusuna cevap arayan kuramsal bir çalışma. Dördüncü makale sigortacılık konusunu ilgilendiren, sigortalanan tarafında “kötü niyet” saptanması takdirde ödenecek tazminatları belirleyen düzenlemelerin gerçekte ödenen bedelleri nasıl etkilediğini inceleyen bir uygulama. Bu soruların akademik ortamlarda bilimsel yöntemler ve nesnellik ilkesi altında araştırılıp tartışıldığı bir toplumun gelişme düzeyi elbette farklı olacaktır.

Seneler önce görüp kaynağını not etmediğim bir makale özetinde ABD ekonomisi için şu gözlem yer alıyordu: “Performansımız yüksek, çünkü daha iyi ölçebiliyor ve daha iyi ölçmeye çalışıyoruz.” Ölçmeye yeltenmeyen ve

⁸ Akay, Cevdet, (tarihsiz), “Hukuk öğrenimi ve hukukçu eğitimine bakış.”
<http://www.barobirlik.org.tr/yayinlar/makaleler/cevdetatay.doc>

ölçemeyen toplum, çalışanını iyi performans için ödüllendiremez, doğru kararlar verebilmek için veri ve dayanaktan yoksundur, kendisini en iyi yönetebilecekleri iş başına getiremez, vs. Yukarıda saydığım makale konularına benzer konularda ulusal düzeyde yoğun tartışmalar yaşarız. Örneğin, 2004 yılının Avrupa Birliği'nden müzakere tarihi beklediğimiz dönemde zina suç olsun mu olmasın mı sorusunu, nesnel ve bilimsel araştırmalardan yoksun bir şekilde tartıştık. Zina'yı suç yapmak bu ülkenin refahına ne katkı ya da zarar verir, zina sayısını azaltır mı, ne kadar azaltır, boşanan çift sayısını nasıl etkiler, bu etki olumlu yönde mi olur, gibi soruları soramadık. Örneğin, işçi-işveren ilişki ve uyuşmazlıklarının tartışma forumu olan sektörel ve mesleki dergilerde yayınlanan yazıların tamamının salt iktisat ya da salt hukuk bakış açılı olduğu gözlenmektedir. Taraflar, nesnel verilerle desteklenen, özgün, ve sektör sorunlarıyla örtüşen çözümler ileri sürmek yerine, genelde dünya uygulamalarından seçtikleri örnekler ile savlarını desteklemeye yönelmektedirler. Yasal düzenlemelerle ilgili etkinlik analizini yetkin bir şekilde yapılabilecek bilgi donanımından yoksun olduğu için, paylaşım odaklı ve etkinliği umursamayan yaklaşım süregelmektedir.

Güncel hukuk ve iktisat araştırma konularına bir iki örnek daha vereyim: Hakimlerimizin gelir düzeyinde senelik her bin YTL'lik artış mahkeme kararlarının hızına, doğruluğuna nasıl etkir? TCMM'nin düzenli aralıklarla kabul ettiği öğrenci afları ile öğrenci başarısı arasındaki ilişki nedir? Tutukevlerine ve mahkumlara yapılan her birim harcamanın ülkeye getirisi nedir? Ülkemizde yeni yeni geliştirilmeye başlanan suç, ceza ve infaz istatistikleri kullanıcılarını, kullanıcılar da konuyla ilgilenen akademisyen sayısının belli bir kritik eşiği geçmesini beklemektedir. Umuyorum, verimli bir akademik ortam oluşması için şart olan bu kritik sayıya en kısa zamanda ulaşılır. Belki de istatistiksel-uygulamalı hukuk konusundaki büyük açığımızı kapatmanın en iyi yolu, yöntem konusunda yetkin olan iktisatçılara hukuk öğretmekten ziyade, akademisyen hukukçularımıza yöntem becerileri kazandırmak olacaktır. Öncü kurumlar: aranıyor.

Önümüzdeki onbeş yıl içinde dünyada hukuk ve iktisat alanında ne gelişmeler beklemeliyiz? Birincisi, toplumsal ve hukuksal sistemlerin iktisadi temellerini çok daha iyi kavradığımız bir noktaya geleceğiz. Örneğin karşılaştırmalı hukuk alanı ile "serbest piyasa sistemi – özel hukuk – kamu hukuku" üçgeninde iktisat biliminin önemli katkıları olacağı beklentisindeyim. İkincisi, hukuk ve iktisat alanı diğer mikroiktisat alt dallarına göre çok daha zengin bir davranış ve karar verme kuramı geliştirilmesine katkıda bulunabilir. Kurumsal-hukuksal değişkenlerin göz önüne alınacağı, daha yüksek bir öngörü potansiyeline sahip davranış kuramı, bu davranışların sonucu ortaya çıkan toplumsal olguları daha iyi kavrayacaktır. Üçüncüsü, ve toplum bilimleriyle ortak bir proje olarak düşünülebilecek olanı, hukuki kurum ve kuralların uygulamalı analizlerinin büyük ölçüde artacağı ve bu alanlarda önemli bir bilgi birikim oluşacağıdır. Sonuncusu ve belki de en önemlisi, hukuk ve iktisat araştırmaları mikroiktisat kuramının temel zayıflıklarının (örneğin sınırsız rasyonellik varsayımı) en bariz farkedildiği alanlardan biri olarak yeni bir paradigma yaratılmasına katkı sağlayabilir.

3. Siyasal bilimler ve iktisat

İktisat biliminin güçlü formel bir altyapı üzerine oturmaya başladığı elli yıl öncesine kadar, etkileme yönü ağırlıklı olarak siyasal bilimlerden iktisat bilimine doğrudur. Başlangıcı Plato'ya uzanan ekonomi-politik araştırma alanı, iktisadi ve siyasi değişkenleri bir arada değerlendirerek, bugünün standartlarında yarı-bilimsel denebilecek yöntemlerle genel sentezlere ulaşmayı amaçlar. Son elli yılda gelişen bir akım ise, ters yönde, iktisat yöntemlerinin siyaset bilimi konularına uygulanmasıdır. Bugün ABD'nin bazı önde gelen (Chicago, Northwestern, Stanford, Rochester, Minnesota, New York, Texas) üniversitelerinde siyasal bilimler lisansüstü programları, giriş bölümünde belirttiğim faydacılık ve rasyonel birey davranışı yaklaşımıyla siyasal süreçlerin pozitif ve normatif analizine yoğunlaşmıştır. Siyaset bilimlerinde “*rasyonel tercih modelleri*” (rational choice models) olarak adlandırılan edilen akım, ülkemizde araştırma alanını siyaset bilimi olarak tanımlayan bilim insanlarından—istisnalar bir yana—pek rağbet görmemektedir. Ancak matematiksel iktisat çalışma gruplarının siyasal ve sosyal bilimlere önemli kuramsal katkıları olduğunu kıvançla belirtebiliriz. Sosyal bilimlerin bir başka alanında pek de rastlamadığımız bu uluslararası başarılarla aşağıda değineceğim.

Sosyoloji ve Siyasal Bilimlere İktisadi Yaklaşım

Sosyal bilimlerde formel-matematiksel yaklaşımın gördüğü ve giderek artan itibarın en önemli göstergesi, siyaset ve özellikle uluslararası ilişkiler alanlarında en yaygın ve prestijli dergilerde bu yaklaşımı benimseyen kuramsal makale sayısıdır. İktisadi ilkeler üzerine oturmuş, matematiksel modellerin kullanıldığı, sebep-sonuç ilişkileri açık, kesin çıkarımlı makalelere sıkça rastlayabileceğimiz önemli dergiler arasında *American Political Science Review*, *International Studies Quarterly*, *International Organization*, *Journal of Conflict Resolution* göze çarpar. ABD'de siyaset bilimleri alanında en iyi beş programdan biri olarak gösterilen Rochester Üniversitesi lisansüstü programının internet sayfasında, Rochester'ın siyaset bilimlerinde nesnel veri kullanımının ve formel-iktisadi modeller içeren yaklaşımın doğum yeri olduğuna işaret edilir⁹ ve şöyle denir: “Siyaset bilimlerinde önde gelen dergilere--*American Political Science Review* ve *American Journal of Political Science*--kabaca bir bakış, bu gelişmenin siyaset bilimini nasıl değiştirdiğini gösterecektir.” Harvard Üniversitesi Kennedy School of Government'daki karma “political economy and government” doktora programı ise iki disiplinin en üst eğitim seviyesinde gerçek bir evliliğidir. Programın zorunlu dersleri hem geleneksel siyaset bilimi hem iktisat doktora programlarında yer alan ve matematiksel modellerin üst düzeyde kullanıldığı dersleri içermektedir. Kennedy School of Government'ın internet sayfasında siyaset bilimleri alanındaki makale çalışmalarına bakıldığında aynı ortak yanlar göze çarpar: siyasal konularla ilgili hipotezlerin ekonometrik yöntemlerle sınanması ve kuram geliştirmede formel model kullanımı. Amerikan üniversitelerinin çoğunda, özellikle

⁹ <http://www.rochester.edu/college/psc/graduate/intro.php>

lisansüstü siyaset bilimi programlarında bu yaklaşıma yer veren en az bir ders bulmak mümkündür.¹⁰

Yeni yaklaşım tepkisini de doğurmuştur: önemli akademik siyaset bilimi dergileri dönem dönem özel sayılarını formelleşme akımının zıt görüşlü makaleler aracılığıyla tartışılmasına ayırmaktadırlar. Tepkilerden en kayda değer olanı, siyasal-toplumsal olguların üç-beş denkleme indirgenemeyecek, hatta modellenemeyecek kadar karmaşık oldukları savıdır. Buna göre, matematiksel modelleme girişimi, bir litre suyu bir çay fincanına doldurma girişimi kadar bile akılcı değildir. Siyasal-toplumsal olguların altyapısının çok karmaşık ve devingen bir sistem olduğu yadsınamaz. Ancak tartışılması gereken husus, bu derece karmaşık bir sistemin büyük ölçüde bağımsız davrandığı varsayılabilecek bileşenlere ayrılıp ayrılamayacağı, mümkünse bu bileşenlerin ayrı ayrı incelenip incelenemeyeceğidir. Karl Popper'ın deyimiyle, sistem tamamen ratlantısal bir "bulut" mudur yoksa "saat gibi işleyen," kestirilebilir elemanlar içeriyor olabilir mi? Matematiksel modelleme girişimleri bulut görünümündeki bu toplumsal olgu içinde düzenli, kestirilebilir alt sistemler arayışlarıdır.

Kanımcıca, rasyonel tercih modellerine olan tepkilerin çoğu, pek de dayanaklı olmayan haykırışlardır. Örneğin, ve bir örnek oluşturmanın ötesinde bir atıf değeri olmayan, University of San Fransisco, Japan Policy Research Institute'da yayınlanmış Stephen C. Clemons imzalı bir çalışmada şöyle denir:¹¹ "AIDS hastalığının alyuvarlarımıza saldırıp bizi enfeksiyonlara karşı korumasız kılması gibi, gittikçe yayılan rasyonel tercih modelleri Amerikan üniversitelerine zarar vermektedir. Tarihsel ve kültürel faktörlerin önemini kavrayamamış olan rasyonel tercih kuramcıları..." Clemons'un yazısında şimdilik doğru çıkan tek unsur, rasyonel tercih modellerinin giderek yayıldığıdır. Yayılma olgusunun AIDS etkisi mi yoksa çapraz dölleme etkisi mi yaratacağını zaman gösterecektir gerçi ama, Clemons'un 1994 tarihli yazısından bu yana geçen oniki sene içindeki gelişmelerden memnun olduğumu sanmıyorum. Rasyonel tercih kuramcılarının tarihsel ve kültürel faktörlerin açıklayıcı olabilecek özelliklerinin farkında olmadıkları savına da katılmak mümkün değildir; bir kuramda bazı değişkenlerin eksik olmasından o değişkenlerin önemsenmediği çıkarımı zaten yapılamaz.

Siyaset biliminin hangi boyutları formel-matematik yaklaşıma açıktır? Uluslararası ilişkilerde karşımıza çıkan, sonlu sayıda ülkenin stratejik etkileşiminden doğan uluslararası dengenin oluşumu, karakterizasyonu, bu dengeyi değiştirecek unsurların incelenmesi gibi konular, örneğin oyun kuramının uygulanmasına çok uygundur. Thomas Schelling'in öncü kitabı *The Strategy of Conflict*'ten (1960) beri oyun kuramının uluslararası ilişkiler literatürüne katkısı çok önemli boyuta ulaşmıştır. Siyaset bilimlerinde ise seçim sistemi tasarımı, birey tercihlerinin toplumsal tercihlerde temsil edilebilme koşullarının araştırılması gibi teknik konular, formel modellemeye yatkın konulardır. 1950-65 arasında, Kenneth Arrow'un (1951) "*Social*

¹⁰ Örneğin Western Michigan gibi bir üniversitenin lisansüstü programında yer alan PSCI 6900-İleri Siyasal Analiz semineri, zaman serileri analizi, oyun kuramı ve diğer formel yöntemleri içerir.

¹¹ Clemons, S.C., (1994) "Japan Studies under Attack. How Rational Choice Theory is Undermining America's Understanding of the World," University of San Fransisco, Japan Policy Research Institute Working Paper.

Choice and Individual Values,” James Buchanan ve Gordon Tullock’un (1962) “*The Calculus of Consent, The Logical Foundations of Constitutional Democracy*,” ve Mancur Olson’un (1965) “*The Logic of Collective Action*” eserleri, bugün aynı adla anılan önemli bir süreli akademik yayını da bulunan *Public Choice* araştırma alanının temellerini atmıştır. Formel yaklaşımın başarı öykülerinin en yoğun olduğu ve kimi siyaset bilimcilerin “iktisat emperyalizmi” diye andığı bu alanlara aralarında Nobel ödüllü olanların da bulunduğu geniş bir iktisatçı grubu önemli katkılar yapmıştır.

Günümüzde kendisini siyaset bilimci olarak tanımlayıp formel yaklaşımı benimsediğini söyleyecek Türk bilim insanlarının sayısı herhalde bir elin parmaklarına ulaşmaz. Dünyada, ama özellikle ülkemizde, siyaset bilimi araştırmaları ağırlıklı olarak nesnel verilere çoğu kez dayanmayan, dayandığı zaman da değişkenler arasında varsayılan bağlantıların hangi tutarlı kuramsal modelin çıkarımları olduğunu önemsemeyen, hangi davranışsal varsayımları benimsediği belli olmayan bir yaklaşımı benimser. Bilimselliğin başlangıç noktası olan nesnellik, kişisel ve anektodal gözlemlerden ziyade tarafsız, istatistiki verilere dayanma gerekliliği gibi öğeler sosyal bilim araştırmalarının güvenilirliği ve saygınlığı için önemli kazanımlar olacaktır. Ancak geçiş dönemi yavaş ve sancılı olmaktadır. Bunun önemli bir nedeninin siyasal alanlardaki veri eksikliği olduğu yadsınamaz. Alışıl gelmiş yöntemlere bağlılığın sürmesinin en büyük nedeni ise gelecek kuşakların formasyonunda rol oynayan ve akademik işe alımlarda söz sahibi olan eski kuşağın yeni yöntemlere itibar etmemesi, bu yöntemlerin öğrenilmesinin azımsanamayacak bir yatırım gerektirmesi ve bu bireysel yatırımın yapılması için gereken teşvikten yoksun olunmasıdır. Değişim hiç de kolay değildir. Ancak uluslararası araştırma ortamında söz sahibi olmamız için gereklidir de. Görev, burada da yetişecek yeni kuşaklara ve onları doğru doktora programlarına doğru birikimleri yükleyerek yönlendirecek eğitim sistemimize ve onun tepesindeki YÖK kurumuna düşüyor. Yapılmaması ya da değişmesi gerekenlere çok basit bir örnek olarak, danışmanların siyaset ve sosyoloji öğrencilerini matematik ve iktisat derslerinden soğutmalarını gösterebilirim. Bu bilgilerin ne derece gerekli olduğunu özellikle uluslararası ilişkiler alanında yurtdışına doktora eğitimi almaya giden öğrencilerimizin büyük bölümüne iktisat ve matematik hazırlık dersleri aldırılması açıkça gösteriyor.

İktisatçılarımızın özellikle yurtiçine dönük akademik yayınlarında siyasi konulara değindiklerine sıkça rastlasak da, uluslararası düzeyde siyaset bilimi dergilerinde iktisadi yaklaşımın kullanıldığı makalelere pek rastlamayız. Ancak, bu bölümün başında kısaca sözünü ettiğim önemli bir başarı öyküsü vardır ki, bunu belki “Murat Sertel rastlantısı” olarak tanımlamak doğru olur. Yakın zamanda ve verimli bir çağında yitirdiğimiz bu önemli iktisatçımız, kurucusu olduğu ve uluslararası düzeye taşıdığı İktisadi Tasarım Merkezi ile yoktan bir ekol yaratmış, matematiksel iktisat dalında ve özellikle seçim sistemleri ve sosyal seçim kuramına yaptığı katkılarla, önyak olduğu ve editörlüğünü yaptığı *Review of Economic Design* (Blackwell) dergisiyle ülkemizin iktisat alanındaki saygınlığını yükseltmiştir. Bu öngörü çalışmasına katkıda bulunan çalışma arkadaşları Semih Koray ile aynı zamanda öğrencileri de olan Remzi Sanver ve İsmail Sağlam’ın yazılarında iktisadi tasarım alanındaki gelişmelerin geniş analizlerini bulacaksınız.

4. Kültür ve İktisat

Wellington Dükü'ne “*we always have been, we are, and I hope we always shall be detested in France*” dedirten nedenleri iktisatçıların özel açıklama yetisi olmadığını hepimiz kabul ederiz. Tercihlerin, kültürün, normların, aile yapısının ve iş bölümünün, cins, ırk ve dinsel kökenli davranış farklılıklarının neden ve sonuçlarının araştırılmasını biz iktisatçılar—çok da geçersiz sayılmayacak nedenlerle—diğer sosyal bilimcilere bırakmışızdır. Mikroiktisat dersinin tüketici davranışları bölümüne, açıklamaya yeltenmediğimiz tüketici tercihleri üzerine bir dizi varsayımlar yaparak başlarız.

Oysa kültürün ve normların iktisadi temel nedenleri ve önemli sonuçları vardır. Örneğin, toplumdan topluma, devirden devire farklılık gösteren “başkalarına güvenmek” davranışının iktisadi temellerinden birisi o toplumdaki servet, yani güç dağılımı olabilir. Bireylerde yaygın ve yüksek güven duygusu her alanda alışverişi kolaylaştırır ve toplumun fayda üretmesini sağlar. “*Servet eşit dağıldığı ölçüde bireyler birbirlerine daha çok güvenirler*” ve “*yaygın ve yüksek güven derecesi bulunan toplumlarda servet dağılımı daha eşittir*” önermeleri sınanabilir ve temel iktisadi prensiplerden türetililecek önermelerdir. Bu önermeler büyük ölçüde doğru ise, servet ve gelir dağılımını düzeltici politikaların önemi pekişmiş olur. Keza, kültürel bir kavram olan güven duygusu ile iktisadi bir davranış olan rüşvet veya yolsuzluğun yaygınlığı arasında bir bağlantı da kurulabilir ve yeni kuramsal yaklaşımlar geliştirilebilir.

Kültür, çok yakın zamana kadar egemen iktisat ekollerinde yeri olmayan bir araştırma alanıydı. Ancak iktisadi düşünce tarihinde kültür-iktisat bağı tam anlamıyla hiç bir zaman kopmamış, neoklasik iktisat akımının genelgeçerlik iddiasına yüz vermeyen Thornstein Veblen, Max Weber ve özellikle Joseph Shumpeter'in çalışmalarında yer bulmaya devam etmiştir. Bu kurumsalcı gelenek, kültür ve iktisat alanının *kültürel iktisat* ve *kültürün iktisadi* olarak iki dala ayrılmasına katkıda bulunmuştur. Kültürün iktisadi, temel iktisadi ilke ve yaklaşım ışığında kültür sektörlerindeki kaynak dağılımını ve sonuçlarını inceler. Sanat ve müze ekonomisi bunun örnekleridir. İktisat alanına komşu olan işletme ve özellikle pazarlama bilimlerinde kültür ögesine verilen önem iktisada göre çok daha büyüktür. Bünyesinde akademisyenler, üst düzey bürokratlar, vakıf çalışanları, sanatçılar ve kültür-sanat kuruluşlarının yöneticilerinin de bulunduğu ve bu alanda en önemli uluslararası kuruluşlardan biri olan The Association for Cultural Economics International (ACEI), kendisini sanat ve kültürün iktisadi boyutlarında bilgi alışverişini kolaylaştıran bir kuruluş olarak tanımlar. Önemli araştırma soruları arasında birkaç örnek şunlar olabilir: Piyasalar mı daha iyi sanat üretir, alternatif iktisadi kurumlar mı? Sanatçı ve sanat etkinlikleri özel girişim tarafından mı, kamu tarafından mı finanse edilmelidir? Kültürel iktisat ise, kültür farklılıklarının iktisadi davranışlar üzerindeki evrimsel etkisini inceler, dolayısıyla, kültürel mekana bağlı olarak iktisadi davranışların farklı olabileceğini baştan varsayar. Bu alanda, kurumsalcı geleneğin dışında neoklasik ya da formel-rasyonel ekonomik yaklaşımı

benimseyen çok sayıda araştırma vardır. Üzerinde duracağım ve yenilikçi olan alan, kültürel iktisattır.¹²

İktisadi analizin kültürel değişkenleri de kapsayacak şekilde genişlemesinin son dönemdeki öncüsü, Nobel ödüllü, Chicago Üniversitesi ekonomi-sosyoloji bölümleri ortak öğretim üyesi Gary Becker, ailenin ekonomik yapısı, tercihlerin oluşumu ve yol açtıkları davranış biçimleri üzerine 1950’li yıllardan başlayarak bir dizi makale ve kitap yayınladı. Oyun teorisindeki gelişmelerin de katkısıyla bugün kültür adını verdiğimiz davranış kurallarının ortaya çıkışını bireysel/toplumsal rasyonel temellere bağlayan bir literatür doğdu. Büyük ölçüde iktisatçıların katkıda bulunduğu bu literatür, *American Economic Review*, *Journal of Political Economy* ve *Quarterly Journal of Economics* gibi en saygın dergileri de kapsayan çok geniş bir yayın alanı bulmuştur. Bu alana odaklı olan dergiler, *Journal of Economic Behavior and Organization*, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, *Journal of Cultural Economics*, *American Journal of Economics and Sociology*’dir. Görece yeni sayılabilecek *International Review of Economics and Ethics*, *Economics and Philosophy*, *International Journal of Social Economics*, *Rationality and Society* dergileri, kilise bağışlarından değişen gıda kültürünün gıda harcama ve seçimlerine olan etkisine uzanan geniş bir yelpazede makaleler yayınlamaktadırlar. Kültür ve iktisat konulu araştırma makaleleri uluslararası konferanslarda artan sıklıkta yer bulmaktadır. Örneğin Amerikan Hukuk Fakülteleri Birliği’nin (Association of American Law Schools)¹³ 2005 Ocak ayı akademik toplantısının programına bakıldığında, iktisat, kültür, hukuk, sosyoloji ve biyolojinin etkileşiminin yoğun biçimde tartışıldığı görülür. Eğilim, iktisat odaklı konferanslarda da benzerdir. 2005 Haziranında Sabancı Üniversitesinde düzenlenen CEPR-BREAD (Harvard Üniversitesi) “kurumlar, gelişme ve geçiş süreçleri” temalı uluslararası konferansına sunum için seçilen 16 makale arasında, güven duygusunun ticarete etkileri, rüşvetin kültürel boyutları, kadının Güney Hindistandaki iktisadi rolü, Bangladeş’de aile düzeni ile eğitim arasındaki ilişki, tercihleri tüketimden tasarrufa yöneltme çabalarının geniş etkileri gibi kültürel konular üzerine yoğunlaşan makalelerin bulunmasını kültür-iktisat etkileşiminin kazandığı önemi göstermesi açısından çarpıcı buluyorum.

Günümüzde, kültür ve ekonomi alanlarının kesişiminde yoğunlaşmış birçok araştırma grubu vardır. George Mason Üniversitesinde Mercatus Center din, ekonomi ve kültür temalı düzenli senelik araştırma konferansları düzenlemektedir. Gene George Mason Üniversitesinde, James M. Buchanan Center for Political Economy, ERel (Economics of Religion) ve ASREC (Association for the Study of Religion, Economics and Culture) gibi grupların varlığı, dini kurum, inanç ve davranışların iktisadi bakış açısı ve yöntemler aracılığıyla incelemesinin ABD’de ne derece yaygınlaştığına işaret eden gelişmelerdir.

¹² Burada değinmeyeceğim kültürel temelli iktisat ekolleri bulunduğunu belirtiyim. Bunlar arasında belki de en önemlisi, iktisat öğretisinin cinsiyet-taraflı bir yaklaşım üzerine oturduğu varsayımdan yola çıkan *feminist iktisat* ekolüdür.

¹³ <http://www.journaloflawandsocioeconomics.com/NL040908-7.pdf>

4.1 Bölüm Duvarları

Kanımca, kültür ve iktisat bilim dallarının karşılıklı etkileşimine en büyük engellerden biri, bölüm dediğimiz akademik örgütsel yapıdır. Bu yapının, aynı eğitim sürecinden geçmiş öğretim üyelerinin kutuplaştıkları birer fikir ve mekan hücrelerine dönüşmeye yatkın olduğu görüşümdedir. Kültür araştırmaları ve eğitimi, üniversitelerin sosyoloji bölümlerinin uzmanlık alanı olarak görülmüştür; içinde “kültür” kelimesi geçen ders başlıklarının kodları da “SOC” veya “SOS”dur.

Eğitimde kültür-iktisat etkileşimine bir ders örneği üzerinden değineceğim. Bir üniversitemizde verilen Ekonomi ve Toplum dersinin (italik harfli) tanımında “*Sosyoloji formasyonunun oluşumu, toplumsal yapının mümkün olduğunca fazla değişkenle açıklanması çabasıyla paralel gitmektedir. Toplumsal yapı, kendisini oluşturan parçalar ve bu parçaların birbirleriyle ilişki ve etkileşimi sonucu ortaya çıkan bir dengeler sistemi olarak kabul edilirse, bu yapının bütünü ya da parçalarını açıklamaya kalkışan sosyoloji disiplininin de geniş bir bakış açısıyla toplum bilimlerin diğer disiplinlerinden beslenmesi kaçınılmazdır*” kısmı, ders tasarımcısının genel görüşü hakkında bazı ipuçları vermekte. Öncelikle, tanımın ilk cümlesi, sosyoloji bölümü öğretim üyesi olduğumu varsaydığım ders tasarımcısının bakış açısının iktisatçı bakış açısından ne kadar farklı olduğunu yansıtıyor. Çoğu iktisatçı için herhangi bir yapının olabildiğince çok değişkenle açıklanması amacı sevimsizdir, zira bu sayının düşük olması basitlik açısından olsa olsa bir avantaj olabilir diye düşünülür. Kuramlarımızın kendi içindeki tutarlılığını sağlamak için de olabildiğince az değişken kullanmaya çalışırız, ve sorarız: gerçeğin ne kadarını açıklayabiliyoruz? Cevap tatmin edici değilse yeni açıklayıcı değişkenler aramak için kurama geri döneriz. Öyle anlaşılıyor ki, duvarın ötesindeki sosyoloji dünyasında toplumsal yapıya ulaşmak için yapılacak ilk iş torbadaki bütün değişkenleri birden masaya dökmek ve hemen “ormanı görmeye” çalışmak. Ders tanımındaki ikinci cümle ise son derece olumlu: çokdisiplinli yaklaşımın, özellikle toplumsal konular sözkonusu olduğunda, önemi vurgulanıyor, ve şöyle devam ediliyor: “*Bu dersin kapsamı gereği sosyolojiyi besleyen disiplinlerden biri olarak iktisadın sosyolojiyle akrabalık ilişkisi irdelenmeye çalışılacaktır... Bu akrabalık ilişkisi içinden üretilen kuramsal yaklaşımlar kuramcılarıyla birlikte ele alınacak ve yaklaşımlar arasındaki farklılıklar ideolojik -politik ve dönemsel boyutlarıyla irdelenecektir.*” İktisat bugün yüz yıl kadar önce belki de köklerinde birleştiği sosyolojiden yöntem ve temel kavramlar listesi olarak öylesine kopuktur ki, dersin “disipliner akrabalık” ile ilgili bölümlerinin 20. yüzyıl ortalarından öteye geçmesi oldukça zordur.

Ekonomi ve toplum konulu bu dersin kısa tanımı bile iki önemli olgunun ipuçlarını verir. Birincisi, kültür araştırmaları alanı ile iktisat alanı kuram geliştirmede apayrı yöntemler kullanırlar. Kuramların nesnel sınanmasında bir ayrışım olamaz zira ortak başvuru adresimiz istatistik olacaktır. İkincisi, bu iki alan birbirinden o kadar uzaklaşmıştır ki, özellikle kültür araştırmacılarının günümüz iktisat literatürünü kavramaları yöntem farklılıkları ve teknik nederlerle neredeyse imkansızdır. Akademik yaklaşım

faklılıkları bölüm duvarlarını, yükselen bölüm duvarları da zihniyet ve yönelim farkını pekiştirmiştir.

4.2 İktisatçılar, kültür ve toplum bilimleri

Son otuz yıl içinde, mikroiktisadın formel ve tutarlı kuramsal yapısının ufak tefek değişikliklerle kültürel ve toplumsal araştırma konularına uygulamalarında büyük artış olmuştur. Bu varsayım değişikliklerine yol açan en önemli sebep, iktisat kuramının olağan sayılan bazı varsayımlarının toplumsal gerçeklerle taban tabana zıt olmasıdır. Örneğin tam rekabet varsayımı, neredeyse hiçbir piyasada gerçekleşemeyecek bir ütopya olduğu bilinmekle beraber, basitleştirici etkisinden dolayı iktisat öğretisi ve araştırmalarında yaygın olarak kullanılmaya devam edilmektedir. “Sosyal ilişkiler” diye bir kavram sözkonusu değildir. Zira gerek de yoktur: tek bilmemiz ve farkında olmamız gereken, bütün fiyatların ve bütün seçeneklerimizimizin listesidir. Gerçek hayatta sosyal ilişkilerin oynadığı iktisadi ve sosyal rolleri tam rekabet varsayımı ile açıklamamız mümkün değildir. Yolsuzlukları, kanun veya norm dışı davranışları, cezaların caydırıcılığını, kimin kime niçin güven duyduğunu, ve hatta tam rekabet varsayımının en uygulanabilir dediğimiz geniş işgücü piyasalarında ortaya çıkan sonuçları anlayabilmek, ancak bunlara zemin hazırlayan sosyal ilişkilerin nasıl ve neden oluştuğunu ortaya çıkararak mümkün olabilir. Sosyal ve iktisadi ağlar, özellikle “kara kutular” diye anılan firma ve organizasyonlar gibi piyasa dışı ortamlarda performansı etkileyen en önemli unsurlardır. Dolayısıyla, örneğin sosyal ağ şebekelerinin oluşumu ve ortaya çıkaracağı sonuçları inceleyebilmemiz için yapmamız gereken, bu alana katkıda bulunan yazarların yaptığı gibi, ağların değer oluşumunda vazgeçilmez olduklarını varsaymak ve “herkesin herşeyi bildiği” varsayımını çöpe atmaktır.

İktisat biliminin kültür ve toplum bilimlerine katkısına örnek olarak son on yılda oldukça gelişen ağ ekonomisi literatürü gösterilebilir. Çoğunluğu iktisat dergilerinde yayınlanan bu literatür, değer yaratan ağ düzeneklerinin değişik özelliklerini oyun kuramı teknikleri kullanarak incelemekte, birey sayısı ve her birey grubunun ağ kurarak ortaya çıkarabileceği değer verildiğinde ne tür ağ oluşumlarının ortaya çıkacağını öngörmektedir. Bu literatür, günümüzde yapısı gereği ağ özellikleri taşıyan telefon, internet gibi piyasaların düzenlenmesine yaptığı katkıdan öte, geniş bir toplumda ortaya çıkabilecek ağ gruplarının tahmini ve bunların etkinlik düzeylerinin anlaşılmasında önemli faydalar sağlamaktadır. Sosyal ağların en önemli iktisadi katkısı, kontrat ilişki ve uygulamalarını güçlendirmek, dolayısıyla güven temelli ilişkilerin değere dönüşmesini sağlamaktır. Etnik ya da hemşeri ağlarındaki bu fayda, İstanbul kapıcı piyasasının büyük bölümüne neden Kastamonu’luların, Kalifornia “doughnut” çörek piyasasının %80’ine neden Kamboçyalı göçmenlerin hakim olduğunu açıklar: bire-bir ilişkiler bilgi alış-veriş maliyetini düşürmekte, yerine getirilmeyen sözleri cezalandırılmasını kolaylaştırmaktadır. Piyasaların ve kamu düzenlemelerinin çözemediği hangi problemlere bu ağlar daha etkin çözümler üretirler?

Kültür, özellikle de kültürün başlıca ögesi olan dil, iktisadi açıdan çok önemli bir rol oynar. Ortak kültür ve dilin bireyler arası iktisadi ilişkileri

kolaylaştırması, tek bir dünya dilinin kullanımını etkin gibi gösterecek bir olgudur. Ancak çok-kültürlülüğün sağlayacağı iktisadi faydalar da vardır ki, bunların başında turizm, sorunlara yaklaşım farklılıkları ve çok renkli bir dünyada yaşama olanağı gelir. İktisatçıların önemli kuramsal katkıda bulunabileceği alanlardan biri olarak kültürel asimilasyonun hangi koşullarda ortaya çıktığı, kültürlerin hangi koşullarda belli coğrafyalar içinde kapalı toplumlara dönüştükleri sayılabilir.¹⁴

Kültürel iktisat alanında önümüzdeki yirmi yıl içinde olası gördüğüm gelişmeleri üç grupta toplayacağım.

- (i) Kültür alanı ve kültürel kurumların iktisadi boyutlarını daha iyi kavrayacağız.

Diğer bir değişle, kültürel boyutları iktisadi yöntemlerle açıklayabilme konusunda daha çok yol alacağız. Önemli bazı araştırma sorularını örneklendireyim: Toplumlar alt-kültür ve kimlik oluşumlarını desteklerken birlikteliklerini koruyabilmek uğruna hangi iktisadi bedeli ödeyecekler? Bölgesel-etnik kaynak paylaşımının rolü ne olabilir, büyüklüğü ne olmalıdır? Çok kültürlü bir toplumu bir arada tutacak iktisadi temeller nelerdir? İfade özgürlüğünün sınırlandırıldığı bir toplum ile serbest olduğu bir toplumda, mikroekonomik davranış varsayımları altında oluşacak sosyal dengeler ne tür farklılıklar gösterecektir? Toplumların terorizm üretebilme derecesi hangi iktisadi değişkenlere bağlıdır? Namus cinayetleri konusundaki normlar ne tür toplumlarda ne tür fayda ve zararlara yol açarlar? İktisatçıların bu ve benzer sorulara kuramsal ve uygulamalı boyutta önemli katkıları olacağını düşünüyorum.

Sözünü ettiğim alanlarda birçok öncü nitelikte çalışma yayınlanmıştır. Bu çalışmalarda (iktisatçıların önemli katkıda buldukları) “tek-tepeli” (single-peaked) tercih bağlantıları yoğun biçimde kullanılmaktadır. Örneğin Alberto Alesina, çizgisel bir yeryüzünde optimal ülke sayısı ve boyutu ne olmalıdır sorusuna ilişkin önemli bir ikileme işaret eder: kamu malı üretiminde ölçek ekonomisi tek bir hükümetin etkin olmasına, ancak üretilen kamu malının niteliğinin “merkezden uzaklaştıkça” bozulması da sonsuz sayıda hükümeti etkin kılar. Ölçek ekonomisi ve nitelik bozulması faktörleri birleştiğinde ortaya sonlu sayıda etkin devlet sayısı ve boyutu çıkar. Alesina’nın önemli bulgularından biri de, etkin devlet sayısının dengede oluşan devlet sayısından küçük olduğudur. Bölgeler arası net kaynak aktarımı ve bölgelerin merkezden ayrılma nedenleri konusunda yeni ve ilginç bulgulara burada daha fazla değinemeyeceğim.

- (ii) Kültürel değişken ve kavramların iktisat öğretisine daha fazla gireceği ve hatta bireysel davranış varsayımlarını ve karar-seçme kuramlarını etkileyeceğini düşünüyorum.

Önümüzdeki onbeş yıl içinde günümüzde yaygın olan mikroiktisadi yaklaşım terkedilmeyecek olsa da, kültürel-kurumsal değişkenlerin devreye sokulmasıyla

¹⁴ Bu konuda yakın zamanda yayınlanmış ilginç çalışmalar vardır; örneğin, Lazear, E.P. (1999) “Culture and Language,” *Journal of Political Economy* 109, 95-126.

zenginleşecektir. Bu doğrultuda zaten birçok çalışma yapılmaktadır. VonNeumann-Morgenstern aksiyomlarının genelleştirilmeleri yanında, bireysel tercih kuramları ve karar verme mekanizmaları “pişmanlık,” “düşünme zorluğu” gibi çeşitli psikolojik-zihinsel olguları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Yaygınlık gösteren diğer kültürel olguların da kapsanıp temsil edildiği fayda fonksiyonlarının geliştirilmesi kuvvetle olasıdır.

- (iii) Kültür-iktisat ortak çalışma gruplarının sayıları, alan ve etkileri artacaktır.

Araştırmalarda, tek disipline odaklı, sadece sosyologlardan ya da sadece iktisatçılardan oluşan bağımsız çalışma gruplarının sosyal bilimler toplam araştırma çıktısının içindeki payı azalacaktır. Araştırmalara fon aktarımında bulunan bilimsel kurumlar, ortak araştırma gruplarından elde edilecek sinerji ve verimin farkındalar. Araştırma finansmanında ön plana çıkacak olan çokdisiplinlilik, iktisat ve kültür bilimleri arasındaki bağı bugünkünden çok daha ileri bir noktaya taşıyacaktır.

4.3 Deneysel İktisat

Deneysel iktisat, kısmen kontrol edilebilen laboratuvar ortamında karşılıklı etkileşen insanların karar ve davranışlarını inceleyen, görece yeni bir araştırma alanıdır. Kuramcının kağıt üzerindeki karar vericilerin yerine gerçek denekleri kullanması nedeniyle deneysel iktisat ilk bakışta yöntem tartışmalarına son noktanın konabileceği bir araştırma alanı olarak gözükebilir. Tepeden inme davranışsal varsayımların kullanılmadığı, daha da önemlisi varolan standart varsayımların sorgulanabildiği bir alan olarak, özellikle bilgisayar gücünün gelişmesiyle 1970ler sonrasında oldukça ilgi uyandırmıştır. Artık, örneğin bir ihale ortamı yaratılarak oyuncuların ortam parametrelerindeki değişikliklere göre davranışlarını nasıl değiştirdiklerini gözlemek ve incelemek mümkündür. Tipik bir deney laboratuvarı birbiriyle haberleşebilen ancak kullanıcıların birbirini göremediği belli sayıda bilgisayarlar ağından oluşur. Deneysel iktisadın bütün olarak (sürpriz sayılamayacak) ana sonucu, bazı laboratuvar ortamlarında oyuncuların limitsiz rasyonellik varsayımıyla uyuşmayan davranış biçimleri sergilediklerini göstermek olmuştur. Asıl katkısı ise, bu uyuşmazlıkların hangi ortamlarda daha belirgin olduklarını ortaya çıkararak, insan davranışlarının temelinde yatan karar mekanizmaları üzerine bize ipuçları sunmaktır. Bunun yanında, kültür farklılıklarından kaynaklanan davranışların nesnel bir ortamda aydınlatılmasına deneysel iktisat önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁵

Ancak, sosyal bilimlerde yapılan deneylerin temelde fizik alanında yapılan deneylerden farksız olduğunu düşünmek hayal olur. Laboratuvar ortamında bazı değişkenleri kontrol edebilsen dahi, kontrol edemediklerimiz de sayıca kabarıktır. Örneğin bir laboratuvar oyunu tasarlayıp parasal kazançları belirlese dahi, oyuncuların fayda fonksiyonlarını ya da yöneldikleri amacı kontrol edemeyiz; kimi her ne pahasına olursa olsun kazanmak istiyordur,

¹⁵ Örneğin, bakınız: Roth, A.E, Prasnikar, V., Okuno-Fujivara M., Zamir, S. (1991) “Bargaining and market Behavior in Jerusalem, Ljubljana, Pittsburgh and Tokyo: An Experimental Study,” *American Economic Review*, Vol. 81, No. 5.(Dec., 1991), 1068-1095.

kimi karşısındaki oyuncuların sınırlarını bozmayı amaçlıyor, kimi de sıkılıp rastgele seçimler yapıyor olabilir. Her tasarlanan oyun, gerçek yaşamın gölgesinde oynanır: oyuncular laboruardaki parasal kazançlarını ve oyun kurallarını bir kenara itip gerçek yaşamda karşılaştıkları benzer oyunlardaki seçimlerini yapmaya meyillidirler. Dolayısıyla, deneysel iktisadın belki de en fazla zorlandığı alan, deney sonuçlarının yorumlanmasıdır. Oyun kuramının öngördüğü denge durumunun tersine işbirliği sergileyen deneklerin davranışlarını nasıl açıklayacağız? Rasyonelliğin apaçık bir ihlali mi? Yoksa adil davranmaktan haz duyan rasyonel bir davranış olarak mı? Oynanan oyunun kurallarının tam algılanmaması mı, yoksa deneydeki stratejisinin daha sonra açıklanabileceğinden ürkmesi mi? Yorum için dönüp dolaşıp geldiğimiz yer, gene iktisat kuramının kendisidir.

Ülkemizdeki deneysel iktisat laboratuvarlarının sayısı sıfırdır. Azımsanmayacak bir bilişim teknolojisi girdisi olan bu laboratuvarların Türkiye’de kurulup uluslararası literatüre katkı yapar düzeye gelmesi oldukça zor görülmektedir. Son yıllarda bu alanda yurt dışında doktora eğitimi almış genç Türk bilim insanlarını da laboratuvar eksikliği nedeniyle ülkeye çekememekteyiz. Oysa ülkemiz insanının iktisadi-kültürel davranış biçimlerini ortaya çıkaracak en uygun ortam bu tasarımlardan geçmektedir.

5. Genel Öngörüler

İktisat bilim dalının çevre, hukuk, siyaset ve kültürel çalışmalar ile olası etkileşiminin doğurabileceği sonuçlara bir ölçüde değindim. Bu etkileşimden bağımsız, belki de çok daha ileri vadede ortaya çıkabileceğini düşündüğüm gelişmelerle ilgili iki savım var:

1. *21. yüzyılda iktisat öğretisini temelden değiştirebilecek olgu “teknolojik gelişmelere dayalı” olacaktır.*

İktisat öğretilerine temelden felsefi bir darbe olmayacağı, geçmişte ortaya atılmış ve pek de başarı kaydetmemiş fikirsiz alternatiflerin tükendiği kanısındayım. Yanılabiliyorum. Ancak “alternatif” diyebileceğimiz yaklaşımların büyük bölümü, ya birey düzeyinde karar verme süreçlerini tamamen göz ardı etmekte ve dolayısıyla nereden çıktığı, kimin, nasıl katkıda bulunduğu belli olmayan ekonomik-toplumsal davranışlar öngörmekte, ya da özünde yaygın iktisat öğretilerine ters düşmeyen ancak bunun belli yönlerde geliştirilmesini savunan fikirlerden oluşmakta. İnsan doğasındaki bencillik bir mütasyon sonucu yok olmadığı sürece, kararların kimin ya da kimlerin faydasına hizmet ettiğini önemsemeyen bir yaklaşım kanımca başarısızlığa mahkumdur. Örneğin otuz yıl kadar önce büyük umutlar yüklenilen, yukarıda da kısaca bahsettiğim deneysel iktisat, bugün görüyoruz ki, aslında varolan mikroiktisat ve oyun kuramı çıkarımlarının (sorgulanabilir ortamlarda) sınındığı, ve bunun ötesinde kuramsal bir katkının pek de yaratılmadığı, bir literatüre dönüşmüştür. Şimdilik başarısı bir ölçüde paradox üretmek olan bu araştırma alanının geleceği, deneylerde kontrol edilebilen değişken sayısının artabilmesine bağlıdır. Aralarında deneylerin gerçek amaç fonksiyonlarının da bulunduğu bu değişkenlerin bazılarının kontrolü hayal gücümüzü zorlayacak kadar zor gözükmektedir.

Teknolojik olgudan kastım, ne hesap gücünün inanılmaz boyutlara ulaştığı bilgisayar donanımındaki ilerlemelerle ne de gözlem kabiliyetimizdeki gelişmelerle sınırlıdır.

2. İktisat kuramına temelden etki yapabilecek teknolojik olguların başında, birey düzeyinde iktisadi kararların tamamının kayıt altına alınması gelir.

Gelirlerin ve alışverişlerin kayıt altına alınması aslında uzun zamandır süregelen ve devam edeceği kesin olan bir süreçtir. Bu süreç bir gün doyacaktır. Örneğin, düşmeye devam eden kişi başına mevduat-dışı para talebi bir gün sınırlanacaktır. Banknotların ortadan kalktığı gün, tüm gelir ve harcamalarımızın kayıt altında olduğu, tüketici ve yatırımcı davranışlarının tamamının gözlenebildiği gün olacaktır. Bu teknolojik gelişme tamamen ampirik bir iktisat öğretisi ortaya çıkarabilir. Yani, 70 yıl sonra mikroiktisada giriş kitabını açtığımızda karşımıza öğrencinin bireysel gelir-harcama verilerinden yola çıkarak belli mallara olan talebinin hesaplanması ile ilgili problemler, başka bir bölümde ise son otuz yılda hangi kesimin gelirlerinin ne kadar zaman farkı ile yatırıma dönüştüğüne dair kesin bilgiler yer alabilir. Bu derece hatasız ve yüksek bireysel veri üretme kapasitesinden ortaya birey bazında, onların toplamından da toplumsal düzeyde, hata payı minimal “öngörü makineleri” ya da “iktisadi simülatörler” ortaya çıkabilir. Manhattan’da oturan bir tüketicinin gelir düzeyi aynı kaldığı takdirde önümüzdeki yıl kaç kilo elma tüketeceğini, kaç kez sinema salonuna gideceğini, haftada kaç kez alışveriş yapacağını çok düşük hata payı ile öngörebilirsek, belki o gün, bu yanı için onca eleştireye maruz kalan iktisat kuramının, artık “yere bastığına” kanaat getiririz.